

Archeologische opgraving

**Heerle, sportcomplex
Gemeente Rosendaal**

CIS-code: 35267

Colofon

Projectnummer : 14470409/35267
Auteur : drs. E. Hoven
Redactie : drs. S. Moerman

Controle

Drs. A. Kerkhoven	Senior Archeoloog	
Goedkeuring		
J. van Diemen	Gemeente Rosendaal	09-11-2010

Versie : 1.5
ISBN : 978-90-8996-227-5

Definitieve versie

Oprachtgever : Gemeente Rosendaal
mevrouw J. van Diemen
Postbus 5000
4700 KA Rosendaal

© Becker & Van de Graaf bv
Noordwijk, november 2010

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

SAMENVATTING:

In opdracht van de gemeente Roosendaal heeft archeologisch onderzoeksbureau Becker & Van de Graaf bv van 15 tot en met 22 juni 2009 een archeologisch onderzoek uitgevoerd op een terrein tussen de Herelsestraat en de Kapelstraat in Heerle, gemeente Roosendaal. De leiding van het onderzoek was in handen van drs. E. Hoven (senior archeoloog). Aanleiding voor het onderzoek zijn de resultaten van het vooronderzoek en de geplande bouw van een sporthal. In verband met obstakels en op basis van voortschrijdend inzicht is in overleg met het bevoegd gezag afgeweken van het Programma van Eisen.

Tijdens het onderzoek zijn 23 grondsporen aangetroffen die, met uitzondering van een recente greppel, uit de Tweede Wereldoorlog dateren. De interpretatie van de sporen is gebaseerd op Duitse veldhandboeken, vergelijkbare Duitse stellingen in Nederland en secundaire literatuur. De bevrijding van Heerle en omgeving is goed beschreven door de heemkundekring "De Vierschaer". De grondsporen, bestaande uit schuttersputjes, machinegeweerstellingen en loopgreppels, zijn door het Duitse leger aangelegd en hangen samen met de gevechtshandelingen van eind oktober 1944. Toen had het terugtrekkende Duitse leger zich ingegraven in het dorp, dat in het gebied van een van de vier grote Duitse hoofdstellingen in Noord-Brabant lag. De vier granaattrechters die in het terrein aangetroffen zijn getuigen van de zware gevechtshandelingen. De in het onderzoeksterrein aangetroffen sporen van het Duitse leger maken slechts een klein deel uit van het front dat toen in West-Brabant lag. Tijdens het onderzoek zijn geen sporen uit de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd A aangetroffen.

Ondanks de totaal van de archeologische verwachting uit het vooronderzoek afwijkende resultaten heeft het onderzoek inzichten opgeleverd die fundamenteel zijn voor toekomstig onderzoek in het gebied en in de regio en die een nadenken over de interpretatie van archeologische sites vereisen.

Becker & Van de Graaf bedankt vooral de heren Cuperius en Hoendervangers van de heemkundekring "De Vierschaer" uit Wouw voor de ondersteuning met literatuur en kaarten die voor de uitwerking van groot belang waren.

INHOUDSOPGAVE:

ADMINISTRATIEVE GEGEVENS VAN HET PLANGEBIED.....	4
1. INLEIDING	5
1.1. Onderzoekskader.....	5
1.2. Doel- en vraagstellingen van het onderzoek	5
1.3. Ligging van het plangebied	5
2. VOORONDERZOEK.....	6
3. WERKWIJZE	8
4. RESULTATEN VAN HET VELDWERK.....	9
4.1. Sporen.....	9
5. ALGEMENE MILITAIR-HISTORISCHE ACHTERGROND	11
5.1. Het Duitse verdedigingssysteem tussen Bergen op Zoom en Roosendaal	12
5.2. Gevechtshandelingen in en bij Heerle	13
6. AFSLUITENDE OPMERKINGEN.....	14
BRONNEN EN LITERATUUR	15
LIJST VAN AFKORTINGEN EN BEGRIPPEN	16
BIJLAGEN	
1. Topografische kaart	
2. Periodentabel	
3. Allesporenkaart	
4. Afbeeldingen	

Administratieve gegevens van het plangebied

<i>Toponiem</i>	Heerle-Sportcomplex
<i>CIS-code</i>	35267
<i>Plaats</i>	Heerle
<i>Gemeente</i>	Roosendaal
<i>Kadastrale aanduiding</i>	G 569, G 3514
<i>Provincie</i>	Noord-Brabant
<i>Coördinaten</i> <i>Centrum</i> <i>Hoekpunten</i>	84.016/392.721 84.001/392.757, 83.979/392.694, 84.034/392.682, 84.048/392.749, 84.079/392.734, 84.076/392.723, 84.099/392.720, 84.102/392.729
<i>Oppervlakte plangebied</i>	2060 m ²
<i>Opdrachtgever</i>	Gemeente Roosendaal Contactpersoon: Mevr. J. van Diemen Postbus 5000 4700 KA Roosendaal Tel: 0165-579248
<i>Uitvoerder</i>	Becker & Van de Graaf bv Contactpersoon: drs. E. Hoven Postbus 126 2200 AC Noordwijk Tel: 071-3326888
<i>Bevoegde overheid</i>	Gemeente Roosendaal Contactpersoon: Mevr. J. van Diemen Postbus 5000 4700 KA Roosendaal Tel: 0165-579248
<i>Beheer en plaats van documentatie en vondsten</i>	Becker & Van de Graaf, Noordwijk, tot deponering bij het Provinciaal Depot voor Bodemvondsten Noord-Brabant.
<i>Uitvoeringsperiode veldwerk</i>	15-06-2009 tot 22-06-2009

1. Inleiding

1.1. Onderzoekskader

In opdracht van de gemeente Roosendaal heeft archeologisch onderzoeksbureau Becker & Van de Graaf bv van 15 tot en met 22 juni 2009 een archeologisch onderzoek uitgevoerd op een terrein tussen de Herelsestraat en de Kapelstraat in Heerle, gemeente Roosendaal. De aanleiding voor dit onderzoek is het plan van de gemeente Roosendaal om in dit gebied een sporthal te bouwen. Hierbij zal de bodem door graafwerkzaamheden worden verstoord tot een nog onbekende diepte, waardoor er een kans aanwezig is dat eventueel aanwezige archeologische waarden verstoord dan wel vernietigd zullen worden.

Het onderzoek is uitgevoerd conform de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie, versie 3.1 (KNA; Centraal College van Deskundigen 2006) en conform het Programma van Eisen (PvE) dat voor dit onderzoek is opgesteld door M.J.A. Vermunt, gemeentelijk archeoloog van Bergen op Zoom (Vermunt 2009). Het veldwerk is uitgevoerd door drs. E. Hoven, senior archeoloog en M. Voorbij, veldtechnicus.

Deze rapportage bevat de resultaten van de uitgevoerde werkzaamheden. Voor de in dit rapport gebruikte geologische en archeologische tijdsaanduidingen wordt verwezen naar bijlage 2. Afkortingen en enkele vaktermen worden achterin dit rapport uitgelegd (zie lijst van afkortingen en begrippen). De afbeeldingen waar in de tekst naar verwezen wordt, bevinden zich in bijlage 4.

1.2. Doel- en vraagstellingen van het onderzoek

Het doel van de opgraving is documenteren en bergen van archeologische waarden door het vlaksgewijs opgraven van de bouwput van de toekomstige sporthal. Archeologische waarden kunnen informatie geven over de vroegste bewoning en ontginning van het dorp Heerle en omgeving. Om de doelstelling te realiseren diende op de volgende onderzoeksvragen een antwoord te worden gegeven:

- Wat is de aard van de bewoning of terreingebruik: huisplattegronden en/of bedrijfgebouwen, of uitsluitend sporen van akkers achter een (dichter bij de straat staande) bebouwing? De opgraving zal duidelijk moeten maken van welke soort bewoning/terreingebruik sprake was.
- Uit welke periode dateren de sporen en is er sprake van meerdere perioden van bewoning?
- Welke uitspraken kunnen worden gedaan over het landschap te tijde van de bewoning?
- Kan de bewoning in verband worden gebracht met de start van de veenwinning in het gebied?
- Is er sprake van een verplaatsing van de nederzetting of verandering in terreingebruik in de 13de eeuw?
- Bestaan er parallellen met de resultaten van de opgravingen Nispen en Augustapolder (Bergen op Zoom)?
- Vertoont het aardewerkspectrum overeenkomsten of afwijkingen van dat van omliggende vindplaatsen?

1.3. Ligging van het plangebied

De ligging van het plangebied, tevens onderzoeksgebied, oftewel het plangebied, is weergegeven in bijlage 1. Het plangebied ligt tussen de Kapelstraat en de Herelsestraat te Heerle, ca. 150 m ten oosten van de kerk. De exacte ligging en contouren van het plangebied zijn weergegeven in bijlage 3. Ten tijde van het veldonderzoek was het plangebied in gebruik als voetbalveld (afbeelding 1).

2. Vooronderzoek

In 2008 voerde ADC Archeoprojecten een booronderzoek uit op het terrein van de toekomstige sportaccommodatie (Haaring en van der Zee 2008). Dit werd gevolgd door een proefsleuvenonderzoek in 2009 (de Ridder en Brijker 2009). Verspreid over het plangebied werden elf proefsleuven aangelegd: één op het terrein van de toekomstige sporthal en tien op de weilanden ten oosten en zuidoosten daarvan.

In het noordelijke terreindeel werden greppels en sporen gevonden die in verband zouden kunnen worden gebracht met bewoning en gebruik van het gebied in de Middeleeuwen en de Nieuwe tijd. De sporen bevonden zich op een diepte van 50 tot 70 cm onder maaiveld, in het dekzand, en werden afgedekt door een esdek. Ze bestonden uit greppels en kuilen. In één geval, in de proefsleuf op het terrein van de toekomstige sporthal, was er mogelijk sprake van een gebouw. De overige sporen konden niet met zekerheid worden toegeschreven aan structuren. Het vondstmateriaal uit de Middeleeuwen omvatte grijsbakkend aardewerk, Andenne-aardewerk en één fragment Elmpaardewerk, daterend uit de 12de tot en met de 13de eeuw.

In het uiterste noorden van het onderzoeksgebied, buiten het terrein van de sporthal, werden sporen gevonden in de vorm van kuilen, die mogelijk óók van een gebouw afkomstig zijn. Hier ontbrak echter daterend vondstmateriaal in de sporen. Wel werd een fragment Terra Sigillata in het esdek gevonden.

De onderzoeksbevindingen duiden op een ontginning en bewoning van de hoge zandrug, waarop het dorp ligt, in de Late Middeleeuwen. Naar het oosten toe bevindt zich de overgang naar een natter en lager terrein, dat in het verleden met veen bedekt is geweest. Hier werden voornamelijk sporen van post-middeleeuwse greppels gevonden.

De kerk die ongeveer 150 meter ten westen van het plangebied ligt, is gebouwd in 1862 ter vervanging van een in 1861 gesloopte voorganger. In 1307 wordt al vermeld dat er toestemming is verleend voor de bouw van een doopkapel, wat er op wijst dat er toen al een kerk in het dorp aanwezig was. Rond 1500 zou er een "derderangs" kerkgebouw hebben gestaan; dit gebouw is waarschijnlijk wat in 1861 is afgebroken.

Ten noorden van het onderzoeksterrein liggen binnen een kilometer afstand twee AMK-terreinen. Het terrein monumentennummer 1556 ligt op een afstand van 1060 meter ten noordoosten van het plangebied. Het heeft een zeer hoge waarde en betreft een voormalig kasteel uit waarschijnlijk het einde van de 13^e eeuw, gezien de bakstenen die te voorschijn kwamen toen de fundamenten in 1934-35 uitgebroken werden in het kader van de werkverschaffing. Het andere AMK-terrein (monumentennummer 2390), op een afstand van 970 meter ten noorden van het plangebied gelegen, betreft waarschijnlijk een versterkte hoeve die is gebouwd voor 1392. Het terrein staat vermeld als "Fort Altena" of "Al te na". In 1547 zou het hersteld zijn en in 1756 zou het geheel vernieuwd zijn met behulp van de oude materialen. In 1969 was het zo vervallen dat het gesloopt is. Tegenwoordig groeit er een bos op.

Binnen een straal van een kilometer zijn geen archeologische onderzoeken of waarnemingen gedaan. Binnen anderhalve kilometer zijn echter wel diverse waarnemingen en een onderzoek gedaan. 1230 meter ten westen van het plangebied is in 2007 door het ADC een booronderzoek uitgevoerd naar aanleiding van de aanleg van een golfbaan. Uit het onderzoek bleek dat het terrein een middelhoge verwachting heeft voor alle perioden, met name voor het Mesolithicum en Neolithicum. Vondsten zouden direct aan of onder het maaiveld gedaan kunnen worden (Archis onderzoeksmelding 21106).

Ten zuiden van AMK-terrein 1556 is bij het graven van een sloot richting de vijver in het kasteelterrein een sestertius gevonden op de grens van de es en het schone zand (Archis waarneming 33206, 1040 meter ten noordoosten van het plangebied). 1250 meter ten noordoosten van het plangebied is Romeins aardewerk gevonden daterend tussen 70 en 350 na Chr. (Archis waarneming 45839). Direct ernaast is vroeg Andenne aardewerk gevonden, waarschijnlijk uit de 10^e eeuw (Archis waarneming 33208). 1330 meter ten zuidoosten van het plangebied is een vindplaats met Wommersom kwartsiet en vuurstenen werktuigen en afval daterend tussen het Paleolithicum en de Bronstijd aangetroffen (Archis waarneming 33207). 200 meter ten zuiden hiervan zijn drie waarnemingen gedaan die

waarschijnlijk bij elkaar horen. Het gaat om mesolithische of neolitische werktuigen en afval van Wommersom kwartsiet en vuursteen (Archis waarnemingen 34456/60/65).

3. Werkwijze

Het onderzoek zou oorspronkelijk, conform het PvE, bestaan uit het onderzoeken van de geplande bouwput van de sporthal en de uitbreiding van proefsleuf 11 uit het vooronderzoek. In verband met talrijke bomen en bossen in het oosten van het plangebied is na overleg met de gemeentearcheoloog dhr. M. Vermunt besloten de werkput ter hoogte van de sporthal in het oosten met ca. 3 m in te korten omdat er geen kapvergunning was voor de aanwezige bomen. De oorspronkelijke uitbreiding van proefsleuf 11 is niet aangelegd in verband met de resultaten van het onderzoek van de bouwput. Het onderzoek heeft naast een modern gevulde sloot uitsluitend sporen uit de Tweede Wereldoorlog opgeleverd. Uiteindelijk is een L-vormige bouwput van ca. 40 x 60 m vlakdekkend onderzocht.

Na het uitzetten van de put met behulp van een GPS is eerst het gras volledig verwijderd om vermenging met de grond, die later weer gebruikt zal worden, te vermijden. Hierna is de werkput intensief met een metaaldetector doorzocht. Voorafgaand aan de aanleg van het vlak is in het noorden van de geplande werkput een kijkgat machinaal aangelegd om de bodemopbouw nader te bestuderen en om het vlakniveau te bepalen. Er is gebruik gemaakt van een graafmachine met rupsbanden en een gesloten, gladde bak. De put werd vervolgens volledig aangelegd en de grond werd met een vrachtauto afgevoerd. Hiervoor is een baan van stalen rijplaten tussen de werkput en het gronddepot aangelegd.

Het vlak is in uitsneden van 5 m breed van west naar oost over de hele lengte aangelegd (afbeeldingen 2 en 3). Daarbij werd schavenderwijs verdiept. Nadat een baan van 5 m aangelegd was, werd met de aansluitende baan begonnen om zo uiteindelijk de hele put in één keer open te leggen. Het vlak is in de top van het dekzand aangelegd. De aanleg van meerdere vlakken was niet noodzakelijk omdat op een hoger niveau geen verkleuringen vastgesteld zijn.

De vlakfoto's zijn in kwadranten van 5 x 10 m genomen. Bovendien zijn alle sporen in detail, in groepen, met en zonder bord en uit verschillende richtingen gefotografeerd. Van de werkzaamheden zijn ook sfeerfoto's genomen. De vlaktekening is digitaal door middel van een total station gemaakt. De gegevens zijn direct in het terrein verwerkt.

Vanwege de resultaten van het huidige onderzoek is geen fysisch-geografisch onderzoek uitgevoerd. Van de sporen zijn de granaattrechter met spoornummer 18 en de loopgreppel met spoornummer 20 bij wijze van voorbeeld gecoupeerd en gefotografeerd.

Er is gewerkt met het documentatiesysteem van Becker & Van de Graaf.

Voor de uitwerking is gebruik gemaakt van primaire bronnen bestaande uit Duitse handleidingen voor het aanleggen van stellingen en het dagboek van Jan Pijs, die de situatie vanaf september tot en met de bevrijding eind oktober 1944 beschreven heeft. Daarnaast is secundaire literatuur gebruikt. Daarbij is vooral gebruik gemaakt van de publicaties van Didden & Swarts en Hoedelmans et. al.

Omdat er geen archeologische waarden met betrekking tot de Middeleeuwen en de NTA/B zijn aangetroffen, wordt in dit rapport verder niet ingegaan op de onderzoeksvragen.

4. Resultaten van het veldwerk

In dit hoofdstuk worden de grondsporen en hun verspreiding beschreven. Vervolgens wordt onderbouwd waarom het om sporen uit de Tweede Wereldoorlog gaat. In het volgende hoofdstuk worden de sporen vanuit de algemene militairhistorische en de lokale gebeurtenissen bekeken en met achtergrond-informatie nader uitgelegd.

4.1. Sporen

Tijdens het onderzoek zijn 23 grondsporen aangetroffen die, met uitzondering van een recente greppel (spoornummer 13), allen uit de Tweede Wereldoorlog dateren en met de oorlogshandelingen samenhangen (zie bijlage 3, allesporenkaart).

In de werkput bevinden zich, met uitzondering van een rond spoor met een diameter van 20 cm (spoor 1 in het noordwesten), qua vorm vier soorten verkleuringen: ovale, halfovale, rechthoekige en lineaire. De ovale en halfovale sporen (nummers 3, 9, 11 en 18) bevinden zich in het westen (afbeelding 4). De rechthoekige sporen concentreren zich op een klein oppervlak in het westen (spoornummers 2, 4, 5, 6, 7, 8, 16,17 en 23; afbeelding 5) en liggen los verspreid in het noordoosten (spoornummers 14,15 en 21). In het zuidoosten zijn drie noord-zuid gerichte lineaire verkleuringen met onderlinge afstanden van 5 m aangetroffen (spoornummers 19,20 en 22; afbeelding 6).

Alle sporen bestonden uit een grijs, humeus, zandig sediment, met een losse structuur. Opvallend bij de afmetingen van de rechthoekige verkleuringen zijn de regelmatige lengtes en breedtes, meestal 1,50 x 0,80 m. De ovale verkleuringen hadden breedtes tussen 2,20 en 2,80 m. De lineaire verkleuringen hadden breedtes van 2,20 m.

Een eerste indicatie dat de vondstloze sporen dateren uit de Nieuwe tijd is de losse en vooral humeuze vulling. Volgens geoarcheologische criteria gaat het om jonge sporen omdat de humus niet afgebouwd is. Daarnaast vielen de duidelijk, scherpe grenzen op. Gedeeltelijk is ook baksteenpuin vastgesteld in de vulling. Bovendien is in de vulling geen bodemvorming aanwezig. In de gecoupeerde granaattrechter zijn duidelijke, scherp begrensde, invulbandjes te zien.

De grondsporen maken deel uit van een Duitse stelling. De interpretatie van de sporen als onderdelen van een Duitse stelling kan niet op basis van één spoor gemaakt worden. Het ensemble van sporen, de systematiek, dat wil zeggen de verspreiding en samenhang, is op basis van bronnen bestaande uit literatuur en kaarten als Duitse stelling te interpreteren.

De lineaire sporen worden geïnterpreteerd als kruip- en loopgreppels met een karakteristieke brede v-vorm in het profiel (afbeeldingen 7 en 17). De ovale en halfovale verkleuringen zijn granaattrechters die tijdens de gevechtshandelingen zijn ontstaan bij granaatinslagen (afbeelding 8). Een interpretatie als waterputten komt niet in aanmerking omdat de onderkanten van de sporen boven de grondwaterspiegel liggen en de kuilen dus als waterputten of waterkuilen niet geschikt is. Bovendien heeft een relatief hoge dichtheid aan waterputten, zoals in het vooronderzoek geïnterpreteerd, geen zin. Een verklaring als trechter van een granaatinslag is, gezien de in het volgende hoofdstuk gepresenteerde gegevens, logischer. De rechthoekige sporen kunnen als eenmankuilen of schuttersputjes geïnterpreteerd worden. De kuilen zijn conform de instructies in het handboek van het Duitse leger met exacte afmetingen aangelegd (afbeelding 9).

Een interpretatie als sporen van Geallieerde eenheden komt aan de orde omdat de meest gebruikelijke putten van de Geallieerden, de zogenaamde *foxholes*, ovaal zijn. Dit heeft te maken met de vorm van de scheppen, die relatief rond waren in tegenstelling tot de vierkante scheppen van de Duitse troepen. Bovendien vereiste de Geallieerde offensieve strategie met tanks en zware artillerie geen aanleg van uitgebreide stellingen.

De ligging van de stelling naast een hoofdweg – de Kapelstraat – was een gebruikelijke methodiek. Hierdoor konden de wegen worden gecontroleerd en de vijand, die door het plaatsen van hindernissen gedwongen werd bepaalde gebieden te betreden, werd vanuit de stelling aangevallen.

Afgelopen jaar is door Becker & Van de Graaf in Galder bij Alphen-Chaam een deel van een Duitse stelling uit oktober 1944 opgegraven (Hoven 2009; afbeelding 10). In vergelijking met de stelling in

Galder vallen de dicht bij elkaar liggende rechthoekige schuttersputten en de greppel op (afbeelding 11). Schuttersputten zijn de meest aangetroffen sporen uit de Tweede Wereldoorlog omdat het een eenvoudige, maar effectieve manier was voor het leger om zich schuil te houden. Bij het Duitse bruggenhoofd bij Venlo zijn in totaal 30.000 schuttersputten aangelegd. De stelling van Galder, waar zich in oktober 1944 ook een geschut bevond, lag net als de stelling van Heerle naast een hoofdweg.

5. Algemene militair-historische achtergrond

Het doel van dit hoofdstuk is duidelijk te maken waarom er in het najaar van 1944 in Noord-Brabant, en in het bijzonder in het gebied tussen de huidige Belgische grens, de Westerschelde en de Maas, Duitse stellingen werden aangelegd. Ook wordt uitgelegd hoe het Duitse leger de mogelijkheid had het gebied of delen ervan tot ongeveer zeven weken na de inname van Antwerpen door de Geallieerden onder controle te houden. Dit ondanks een Geallieerde superioriteit van wapens en soldaten. De basis voor dit hoofdstuk zijn de publicaties van Didden & Swarts en Hoedelmans et al.

Na de landing van de Geallieerden in Normandië op 6 juni 1944 is de basis gelegd voor het door Stalin massief geëiste tweede front in Noordwest-Europa. In Noord-Frankrijk bevond zich het 15^e Duitse leger onder bevel van generaal Von Zangen. Eind augustus waren er nog ongeveer 17 Duitse divisies, die zich in een snelle en chaotische terugtocht in Frankrijk, België en Nederland bevonden.

Voordat de Geallieerden op 4 september 1944 Antwerpen bereikten, hadden zij binnen vier dagen 300 km afgelegd. Met de inname van Antwerpen stopte de Geallieerde opmars echter, ondanks de gunstige strategische situatie dat er tussen het 15^e en 7^e leger, dat zich eveneens in Frankrijk bevond¹, geen communicatie bestond en dat het toen in Vlaanderen gesitueerde 15^e leger dreigde ingesloten te worden (afbeelding 12). De redenen voor de stop van de Geallieerde opmars waren enerzijds logistieke problemen in verband met de bevoorrading en anderzijds werden begin september de conflicten tussen Montgomery en Eisenhower over de strategieën steeds duidelijker (Klinkert 1994, 63). De Geallieerden moesten hun troepen vanuit Normandië over steeds langere routes bevoorraden met voedsel, munitie, wapens enz. Dagelijks moesten volgens Churchill 20.000 ton voorraden getransporteerd worden (Churchill 1953, 3403). De inname van Antwerpen en zijn haven werden voor de bevoorrading cruciaal, maar de haven was zonder bevrijding van de omgeving niet bruikbaar. Reichert, de generaal-lieutenant van de 711^e Duitse Infanterie Divisie die toen in het noorden van België lag, observeerde drie weken lang bijna geen vijandelijke beweging en begreep niet waarom de Geallieerden geen gebruik maakten van zijn slechte positie en toestand (Reichert 1954, 18 en 23).

Het Duitse Oberkommando maakte gebruik van de situatie om enerzijds het 15^e leger via Bresken en Vlissingen uit Noord-België te evacueren en anderzijds zich te reorganiseren en stellingen te bouwen. In september 1944 werd op bevel van generaal von Zangen (afbeelding 13) begonnen met de aanleg van vier grote, west-oost door Noord-Brabant lopende, stellingsystemen. Twee grote stellingen lagen tussen Bergen op Zoom, Roosendaal, Breda en verder richting het oosten en tussen Putte, Wuustwezel, Meer en verder richting het oosten. Het doel van de stellingen was om de terugtocht via Zuid-Beveland te beveiligen. In paragraaf 5.1 wordt kort ingegaan op de principes van de aanleg van de stellingen.

Basis voor de aanleg van de stellingen is het bevel van generaal von Zangen van 19 september 1944. Hier werd in bewoordingen bevolen onder andere een stelling tussen Bergen op Zoom en Roosendaal aan te leggen (afbeelding 13).

Op 17 september begon onder opperbevel van Montgomery de operatie *Market Garden* met het doel het Ruhrgebied te bereiken via de Rijn bij Arnhem en Nijmegen. Aan het begin van *Market Garden* werd voortdurend in het oosten van Noord-Brabant gevochten, waardoor het front in het westen rustiger werd. Er bestond bovendien geen enigheid aan de Duitse zijde met betrekking tot de te volgen strategie. Op bevel van Hitler van 24 september moest Noord-Brabant tot elke prijs in Duitse handen blijven om de Geallieerden het gebruik van de haven van Antwerpen onmogelijk te maken. Vooral de Duitse stellingen in het gebied van de Westerschelde, waar zich stellingen voor V1 en V2 raketten en radarstellingen bevonden, moesten beveiligd worden. De generaals zagen echter in dat er slechts nog vertraging van de Geallieerde opmars mogelijk was. Von Zangen, die met zijn leger de hele terugtocht vanuit Normandië had meegemaakt, was er van overtuigd dat een verdediging van Noord-Brabant tot een vernietiging zou leiden. Met stilzwijgende toestemming van Von Zangen's superieuren werd door het 15^e leger geprobeerd de terugtochtwegen richting Maas open te houden en achter de Maas een nieuwe, sterke verdedigingslinie aan te leggen. De Geallieerde opmars werd vertraagd door de inrichting van nieuwe verdedigingslinies in strategisch geschikte terreinen in Noord-

---

¹ Dit leger wordt niet nader bekeken, omdat het verder geen rol gespeeld heeft in het westen van Noord-Brabant.

Brabant. De overgangen over de Maas bij Moerdijk, Keizersveer, Heusden en 's-Hertogenbosch (brug bij Heidel) speelden daarbij een centrale rol. De plannen voor de zogenaamde *planmaessige* (gepland georganiseerde) terugtocht dateren van voor 16 oktober, toen de beslissende aanval ter bevrijding van Noord-Brabant begon. Daardoor zijn ook de weer beginnende terreinwinsten en bevrijdingen van steden door de Geallieerden te verklaren. Het Duitse leger trok zich van de ene stelling naar de andere terug uit Noord-Brabant via corridors waarin verzameld en gepland teruggetrokken werd (*Versammlungsraeume/ Ablaufraeume*) in steeds kleiner wordende gebieden terug tot dat nog slechts bruggenhoofden aan de zuidzijde van de Maas over gebleven waren. Begin november gingen de laatste Duitse eenheden over de Maas.

5.1. Het Duitse verdedigingssysteem tussen Bergen op Zoom en Roosendaal

De aanleg van stellingen lag in het Duitse leger in de handen van de generaals. Zij bepaalden waar de stellingen (echte en nepstellingen) gegraven werden en welke maatregelen te nemen waren. Als basis werd het handboek van het Duitse leger "*H.Dv.130/11 Feldbefestigung der Infanterie*" gebruikt. Hierin wordt het graven en bouwen van alle onderdelen beschreven. In zogenaamde "*Merkblaetter fuer den Stellungenbau*" wordt nader op de bouw ingegaan. De "*Merkblaetter*" en het handboek bestonden uit een tekstgedeelte en tekeningen van de verschillende onderdelen met afmetingen en doorsneden, inclusief berekening van de benodigde tijd voor het graven (afbeeldingen 9 en 14). Een hoofdrol in de Duitse handboeken spelen de strategische keuze van het terrein, terreinomstandigheden en in het bijzonder onzichtbaar blijven. De meeste stellingen werden met verschillende materialen gecamoufleerd.

De hier besproken verdedigingssystemen waren vanwege de militaire situatie bedoeld voor de korte termijn en werden met relatief eenvoudige technieken aangelegd. Hierdoor verschillen ze in sterke mate van de lange termijn vestingen van de Atlantikwall en de Westwall, die voornamelijk uit beton waren gemaakt, waaronder bunkers en daarbij horende gangen. De hier besproken systemen zijn op korte termijn afhankelijk van de militaire situatie met relatief eenvoudige technieken aangelegd. Dit wordt ook duidelijk door de door het Duitse leger gebruikte begrippen: in het geval van de bunkers is er sprake van *festungsmaessiger* of *staendiger Ausbau*, terwijl de in de grond gegraven putten en greppels als *feldmaessig* beschreven zijn. De stellingen werden aangelegd door burgers die door middel van razzia's gedwongen werden mee te graven en door Russische krijgsgevangenen (zogenaamde *Osttruppen*). In het bevel van Von Zangen werd benadrukt dat de bevolking *ruecksichtslos* behandeld moest worden. Daarnaast werden kleinere putjes (eenmanskuilen) nog onmiddellijk voor het begin van de gevechtshandelingen door de gevechtseenheden gegraven.

Heerle ligt in het bereik van de zogenaamde "*Stellung Zwee*" die van Bergen op Zoom via Wouw, Roosendaal en Etten naar Breda en verder liep (afbeelding 15). De stelling bestond uit loopgraven, kruipgraven, schuttersputjes voor een of meerdere soldaten, machinegeweerstellingen, tankkuilen en geschutkuilen voor verschillende wapens. Ten zuiden van de spoorlijn tussen Bergen Op Zoom en Roosendaal lag nog een korte zogenaamde *Sehnenstellung* die vooral door mijnen beveiligd werd. Het doel van dit dubbele systeem was het blokkeren van de toegang van de Geallieerden tot de schiereilanden in Zeeland.

In principe bestond een stellingsysteem uit meerdere regelmatig verspreide en met elkaar verbonden greppels, schuttersputten, machinegeweer- en tankposities die als volgt georganiseerd waren: de eerste linie – meestal eenmansgaten – waren verkenners. Op een afstand van ca. 2 km volgden de eerste gevechtsposten, die op hun beurt ca. 2 km voor de hoofdgevechtlijn lagen. Achter de hoofdgevechtlijn bevond zich de reserve (afbeeldingen 16 en 17). Daarnaast waren uitgebreide mijnenvelden uitgelegd en gebieden geïnundeerd om op die manier de tegenstander in een bepaalde richting te dwingen om vanuit een gunstige positie – bij voorkeur hoger gelegen terrein - aan te kunnen vallen.

Een uitstekende bron om de omvang van de stelling te begrijpen is een Canadese stafkaart die na de gevechtshandelingen door een bewoonster van Heerle in een plas gevonden is en die slechts een deel van stelling afbeeldt (afbeelding 18). De kaart is op 17 oktober 1944 gemaakt op basis van luchtfoto's en informatie van verkenners. De kaart omvat uitsluitend Bergen op Zoom en omgeving en laat enkele opmerkelijke details zien. Opvallend zijn de talrijke korte zigzaggende lijnen in het terrein

en de vele prikkeldraadhindernissen, die als cirkelvormige x-jes te zien zijn. De prikkeldraadhindernissen zijn zogenaamde *Stuetzpunkte* die door kleine eenheden bezet waren. Deze strategie is in Rusland ontwikkeld, waar in combinatie met diepere kuilen (tot 1,80 m -mv, zogenaamde *Ruslandgruben*) belangrijke punten beveiligd werden. Dit had in het bijzonder met een toenemend gebrek van getrainde gevechtseenheden te maken. Ook zijn er op de stafkaart pantserstellingen (H) te vinden. Op bijna alle kruispunten bevinden zich delen van de stelling. Strategisch belangrijk is natuurlijk ook de tankval (*Panzerabwehrgraben*) die al door de Wouwse Plantage aangelegd werd (Broos 2009). De Duitse stellingen breidden zich achter de spoorlijn Bergen op Zoom - Roosendaal uit. Het doel van het Duitse leger was altijd een gesloten en recht front te bewaren.

5.2. Gevechtshandelingen in en bij Heerle

Eind oktober 1944 verplaatste het front tussen Bergen op Zoom en Roosendaal zich steeds verder richting het noorden. In Bergen op Zoom lag toen de *Kampfgruppe Chill*, een gevechtseenheid van de Wehrmacht. Ten oosten werd de 346^e infanteriedivisie ingezet. Tegenover lag de 4^e Canadese Armoured-divisie (afbeelding 15). De gevechtshandelingen in de omgeving van Heerle begonnen. In zijn dagboek beschrijft Jan Pijs de handelingen vanuit de optiek van een bewoner op een indrukwekkende manier: het steeds groter wordende geluid van granaten en machinegeweervuur is enerzijds beangstigend en anderzijds een bron van hoop om eindelijk bevrijd te worden (afbeelding 19). De woorden van Jan Pijs geven de zware gevechten in de omgeving van Heerle weer. Het duurde nog drie dagen na de slag in Wouwse plantage, toen de Geallieerden over de tankval gingen, tot dat Heerle bevrijd was. Zwaar granaatvuur op Heerle hing vooral samen met het feit dat zich in Heerle de commandopost van de *Kampfgruppe Chill* bevond die door het Nederlandse verzet verkend werd en vervolgens met granaten werd beschoten. De eenheden van Chill, die toen ca. 5000 man sterk waren, hadden zich in Heerle en omgeving ingegraven. Uiteindelijk werd het dorp op 29 oktober 1944 door de Governor General's Foot Guards samen met de B-compagnie van de Lake Superiors ingenomen. Het dorp werd ook nog na de bevrijding door de Duitse artillerie beschoten. Door de gevechtshandelingen zijn 11 huizen totaal verwoest, 82 zwaar beschadigd en ongeveer 250 licht beschadigd, wat een behoorlijke schade voor het dorp betekende.

6. Afsluitende opmerkingen

Het onderhavige onderzoek staat in een bredere context van slagveldarcheologie en de archeologie van de Tweede Wereldoorlog. Omdat er tot nu geen systematisch archeologisch onderzoek in Nederland heeft plaatsgevonden met betrekking tot dit thema zal hier een korte beschrijving van de achtergrond, inhoud en stand van zaken gegeven worden.

Het archeologisch onderzoek van slagvelden is een jonge richting binnen de archeologie. Het begin van de slagveldarcheologie is gemarkeerd door het onderzoek van het slagveld bij de Little Bighorn River in Montana, Verenigde Staten (Scott et.al. 1987 en 2000). Dit onderzoek en de tijdens dit onderzoek gebruikte methoden zijn leidinggevend voor de internationale slagveldarcheologie. Onderzoeksvragen over de gevechtshandelingen, ruimtelijke posities van de legers en het verloop van de slag werden met behulp van veldkartering en opgravingen beantwoord. Slagveldarcheologie richt zich niet uitsluitend op de gevechtshandelingen en de locatie maar op alle aspecten zoals bijvoorbeeld de graven, vestingen en kampen van de legers.

Als mijlpaal binnen de slagveldarcheologie wordt algemeen de eerste internationale conferentie over *battlefield archaeology* beschouwd die in 2000 in Glasgow plaatsvond. De resultaten zijn uitgebreid in reeks 958 van de *British Archaeology Reports* gepubliceerd (Freeman en Pollard 2001). In 2007 is een overzichtspublicatie van Scott verschenen: *Fields of conflict: Battlefield Archaeology from the Roman Empire to the Korean War (Special Study)*. In de titel van deze publicatie is de intussen gebruikelijke term voor sporen en nalatenschappen die met geweldhandelingen samenhangen genoemd: fields of conflict. Een andere gebruikte term is conflictarcheologie omdat het niet alleen om slagvelden gaat, maar ook om alles wat met het conflict te maken heeft. Een slag is het meest bekende deel van een conflict, maar ook legerkampen, munitiedepots, gevangenenkampen, lazaretten enz. worden in het kader van conflictarcheologie onderzocht.

In Europa zijn in het bijzonder in Groot-Brittannië en Zweden conflictarcheologische onderzoeken uitgevoerd. In Groot-Brittannië hebben onderzoeken op locaties plaatsgevonden waar in de Middeleeuwen en de Nieuwe tijd gevochten werd. Voorbeelden zijn de slagvelden bij Towton (rozenoorlog 1461), Edgehill en Naseby (burgeroorlog, 1642 en 1645). Vooral in Groot-Brittannië heeft de conflictarcheologie zich tot de opbouw van een wetenschappelijke instelling ontwikkeld. Aan de universiteit van Glasgow bevindt zich het *Center for battlefieldarchaeology* (<http://www.gla.ac.uk/departments/battlefieldarchaeology/>). Door het center wordt sinds 2005 het "*Journal of Conflict Archaeology*" uitgegeven.

In Nederland wordt tot nu toe nog weinig aandacht aan sporen uit de Tweede Wereldoorlog besteed. Systematisch onderzoek vindt niet plaats. Er is eigenlijk geen know-how en nauwelijks bewustzijn voor deze thematiek. Alleen in het kader van opgravingsrapporten worden de sporen gedeeltelijk nader besproken. Een voorbeeld hiervan is te vinden in nr. 22 van de reeks Rapportages Archeologie van Deventer van E. Haveman en B. Vermeulen "*Achter de steenen brugge. Archeologisch proefonderzoek in het plangebied Steenbrugge (fase 1)*". Hier wordt uitgebreid ingegaan op de geschutten, maar het hele systeem wordt helaas niet goed of überhaupt niet volledig gepresenteerd.

Het actuele onderzoek heeft duidelijk gemaakt hoe belangrijk het is voor de archeologie om met relicten en sporen uit deze periode rekening te houden om zo inhoudelijk correcte resultaten te bereiken.

Ondanks het feit dat het onderhavige onderzoek – tenminste in het onderzochte gebied – in het geheel niet overeenkomt met de resultaten van het vooronderzoek en dus een kritische beoordeling van het vooronderzoek noodzakelijk was, is hiermee tegelijkertijd een basis gelegd voor toekomstig onderzoek, niet alleen in Heerle maar ook in de regio Bergen op Zoom. Gezien de resultaten van het onderzoek en de in dit rapport beknopt geciteerde primaire en secundaire bronnen, in het bijzonder het kaartmateriaal, is het sterk aan te bevelen in de toekomst onderzoeksterreinen ook op de potentie van sporen uit de Tweede Wereldoorlog te toetsen om zo misinterpretaties en het creëren van archeologische "Pontjomkindorpen" te voorkomen.

Bronnen en literatuur

Bronnen

Bildheft neuzeitlicher Stellungsbau vom 1. Juni 1944, Berlin 1944.

H.Dv.130/11, Ausbildungsvorschrift fuer die Infanterie , Heft 11 Feldbefestigungen der Infanterie, Berlin 1940.

Kriegstagebuch des LXXXVIII Armeekorps, LXXXVIII Army Corps Ia Anlagen (KTB) July 2 to Dec 31, 1944, Orders, reports and messages dealing with operations. National Archives Record Group 242 - Publication T314 – Roll 1626, 63289/5

Oberbefehlshaber der deutschen Truppen, Merkblatt fuer den Stellungsbau (Anlage des feldm. Ausbau durch die Truppe, 1943.

Pijs, J., 2008: *Van dolle maandag naar de bevrijding*, heemkundekring De Vierschaer Wouw, 2008-4.

Literatuur

Broos, M., 2009: *Het dagelijkse leven ontregeld*, Roosendaal.

Centraal College van Deskundigen, 2006: *Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie*, versie 3.1, Gouda.

Churchill, W., 1953: *Churchills memoires over de tweede wereldoorlog, reeks 11*. Amsterdam/ Brussel.

Didden, J. en M. Swarts: *Brabant bevrijd*, Den Haag 1994.

Freeman, P.W.M. and Pollard, A., 2001: *Fields of Conflict: Progress and Prospect in Battlefield Archaeology*. BAR International Series 958.

Haaring L. en R.M. van der Zee, 2008: *Heerle, Inrichtingsplan Sportcomplex, gemeente Roosendaal. Een Bureauonderzoek en Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van verkennend booronderzoek (ADC rapport 1597)*, Amersfoort.

Haveman, E. en Vermeulen, B. 2007: *Achter de steenen brugge. Archeologisch proefonderzoek in het plangebied Steenbrugge (fase 1)*, Rapportages Archeologie van Deventer reeks nr. 22, Deventer.

Hermans, R., 1995: *Wouw in de Tweede Wereldoorlog*, Wouw.

Hoedelmans, P., A. Wagenaar en I. de Wolf, 1994: *De bevrijding van West-Brabant*, Roosendaal.

Hoven, E., 2009: *Archeologisch onderzoek in Galder, gemeente Alphen-Chaam*, Breda.

Klinkert, W., 1994: *Noord-Brabant strijdtoneel. De gevechten in Noord-Brabant september-november 1944 in strategisch perspectief*. Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom", deel XLVII, 1994, 61-70, Breda.

Reichert, J., 1954: *711. Inf. Div. in den Abwehrkaempfen an der Schelde und zwischen Turnhout-Kanal und Maas (16.9.-6.11.44)*, Koenigstein.

Ridder, A. de en Brijker, J., 2009: *Heerle inrichtingsplan sportcomplex. Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven (ADC Rapport 1855)*, Amersfoort.

Rottman, G.L., 2004: *German Field Fortifications 1939-45*, Oxford.

Scott, D.D., 1987: *Archaeological Insights into the Custer Battle: An Assessment of the 1984 Field Season/With Map*.

Scott, D.D., 2000: *Archaeological Perspectives on the Battle of Little Bighorn*.

Scott, D.D., 2007: *Fields of conflict: Battlefield Archaeology from the Roman Empire to the Korean War (Special Study)*.

Vermunt, M.J.A., 2009: *Programma van Eisen, archeologisch onderzoek "Heerle – sportcomplex"*, Bergen op Zoom.

Weblinks:

<http://www.gla.ac.uk/departments/battlefieldarchaeology/>

<http://www.gla.ac.uk/departments/battlefieldarchaeology/journalofconflictarchaeology>

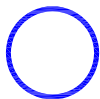
Lijst van afkortingen en begrippen

Afkortingen

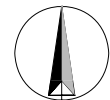
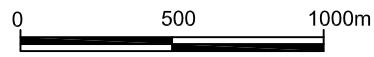
Archis	Archeologisch Informatie Systeem
AMK	Archeologische Monumenten Kaart
GPS	<i>Global Positioning System</i>
IKAW	Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
mv	maaiveld (het landoppervlak)
NAP	Normaal Amsterdams Peil
PvE	Programma van Eisen

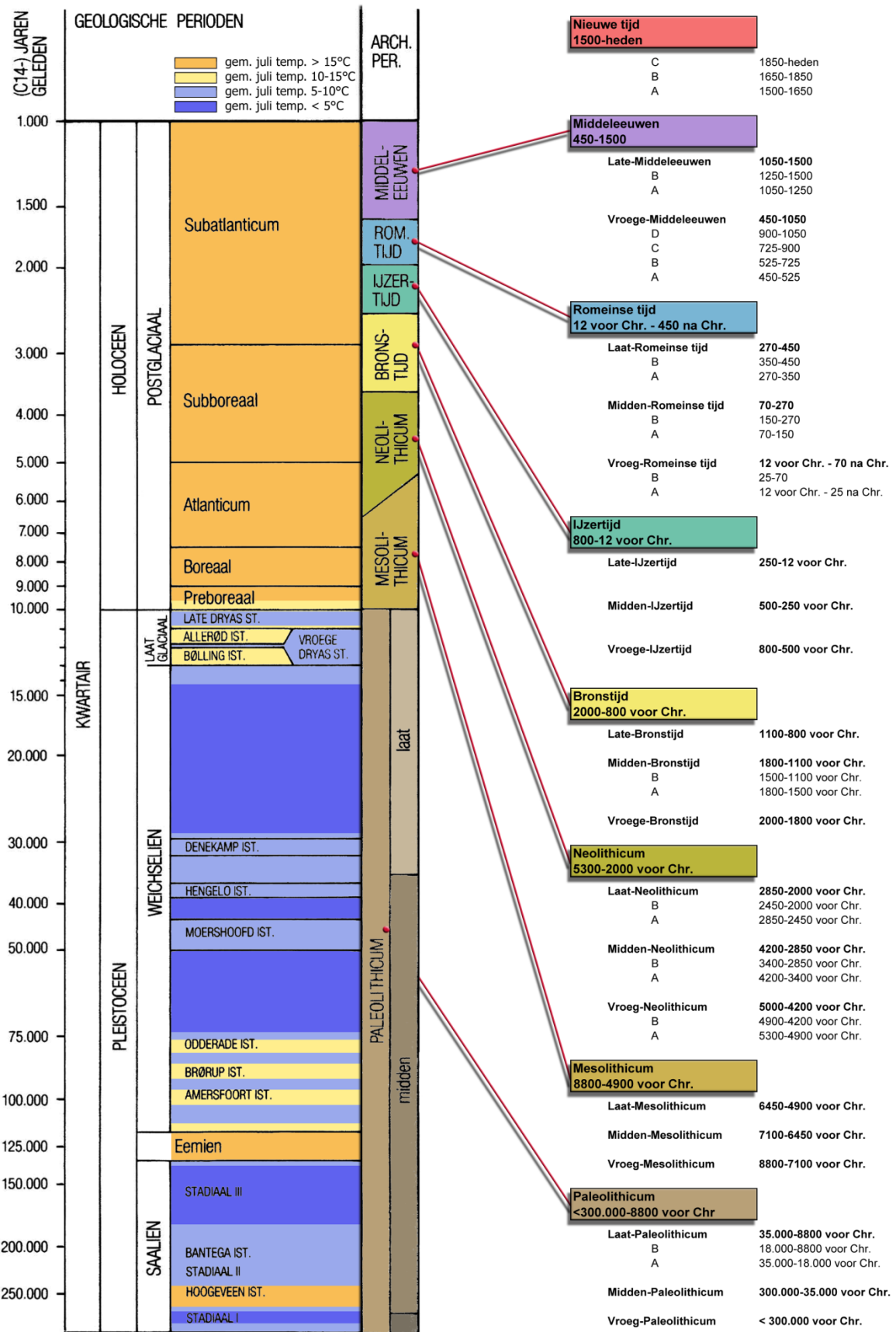
Bijlage 1: Topografische kaart

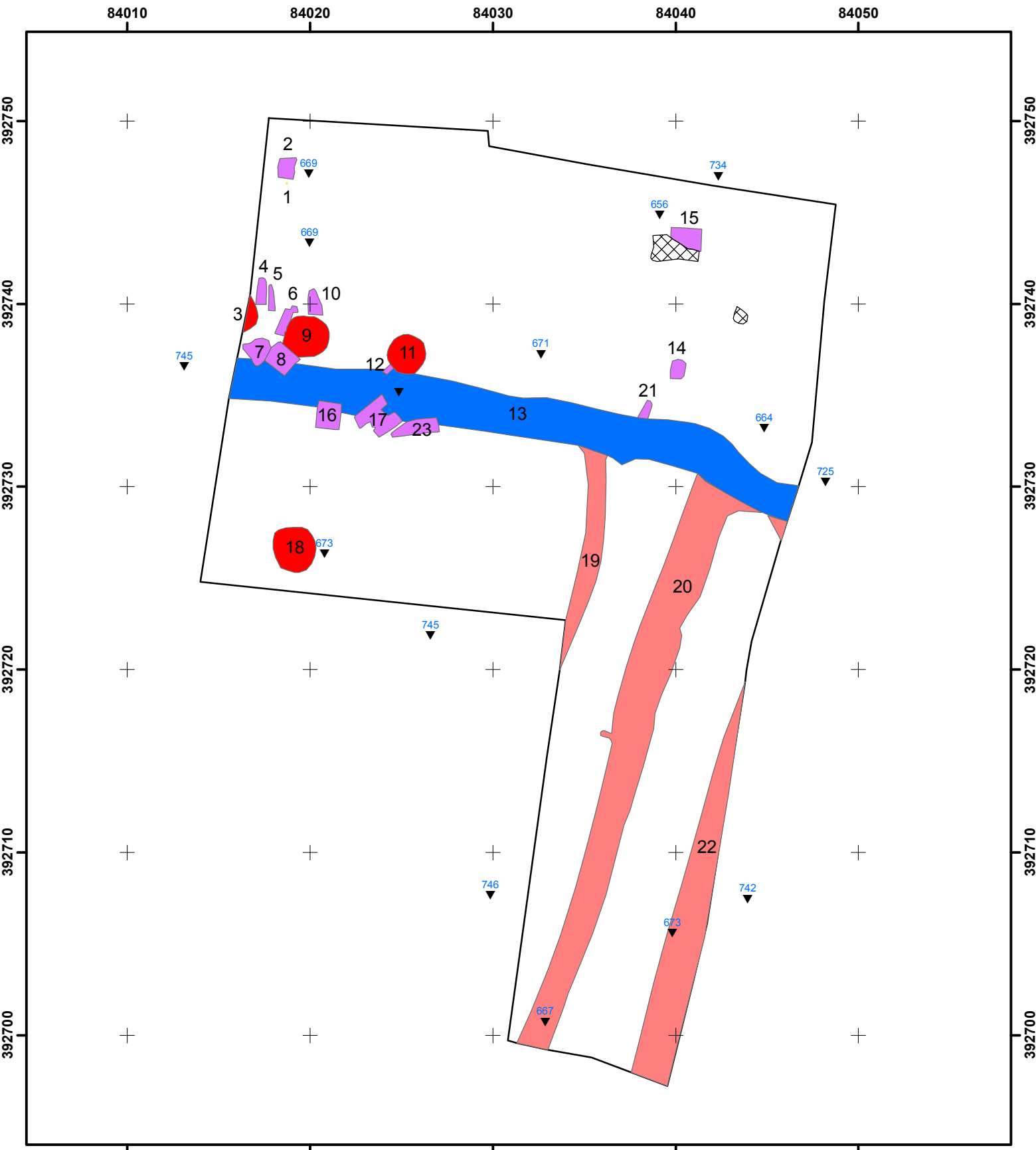
Plangebied

Bijlage 2: Periodentabel

Bijlage 3: Allesporenkaart

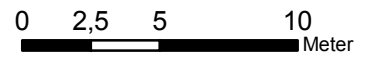

Legenda

- Putgrens
- Hoogte cm +/- NAP
- Sporen**
- Verstoring
- Granaatrechters
- Loopgraven
- Schuttersputten
- Gedempte perceleringsloot
- Paalkuil

N Projectnummer:
14470409/35267

Projectnaam:
Heerle Sportcomplex
Allesporenkaart

4. Afbeeldingen

Afbeelding 1: het onderzoeksterrein voorafgaand aan de opgraving.

Afbeelding 2: aanleg van het vlak in banen en transport van de grond.

Afbeelding 3: sfeerfoto van de werkzaamheden.

Afbeelding 4: ovale verkleuring in het westen van de werkput.

Afbeelding 5: concentratie van rechthoekige verkleuringen in het westen van de werkput.

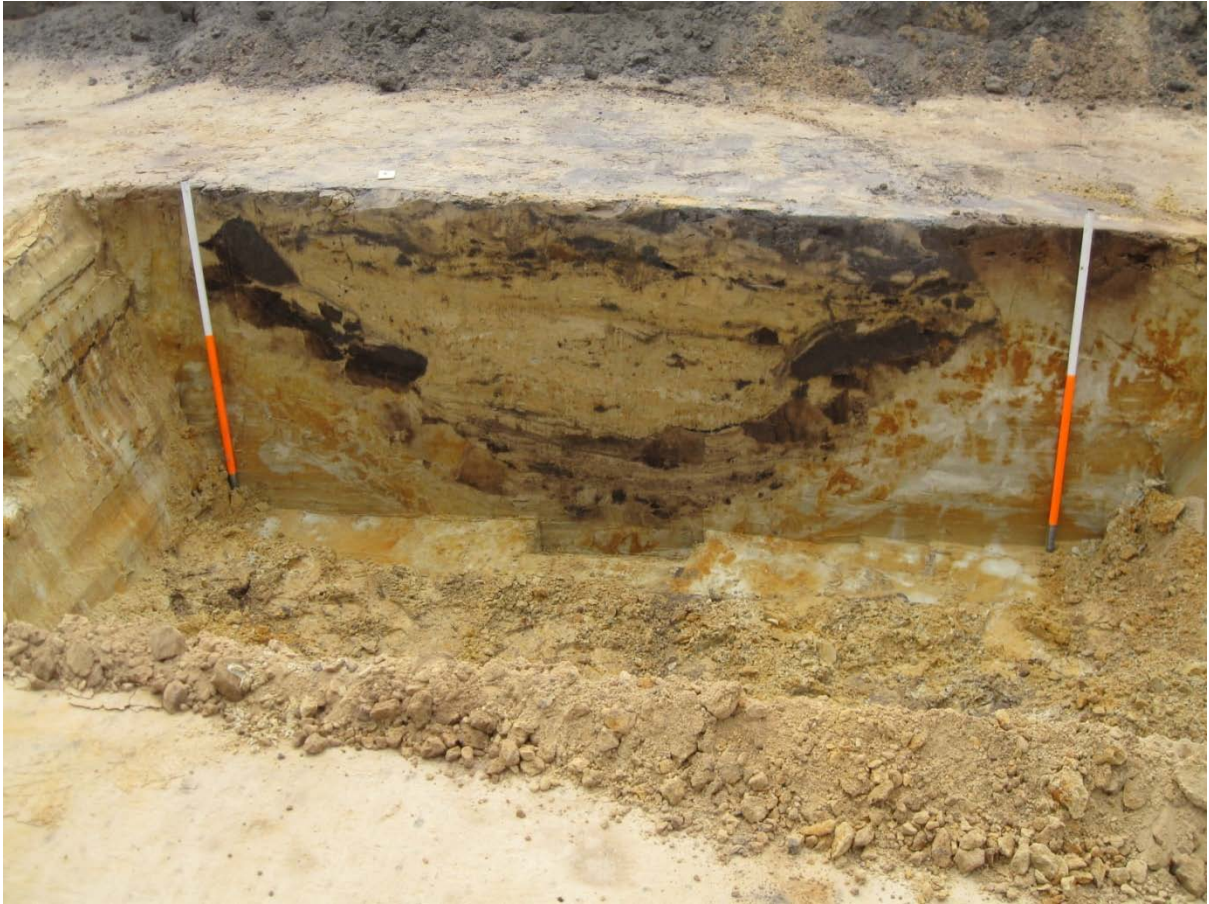

Afbeelding 6: lineaire verkleuring in het zuiden van de werkput.

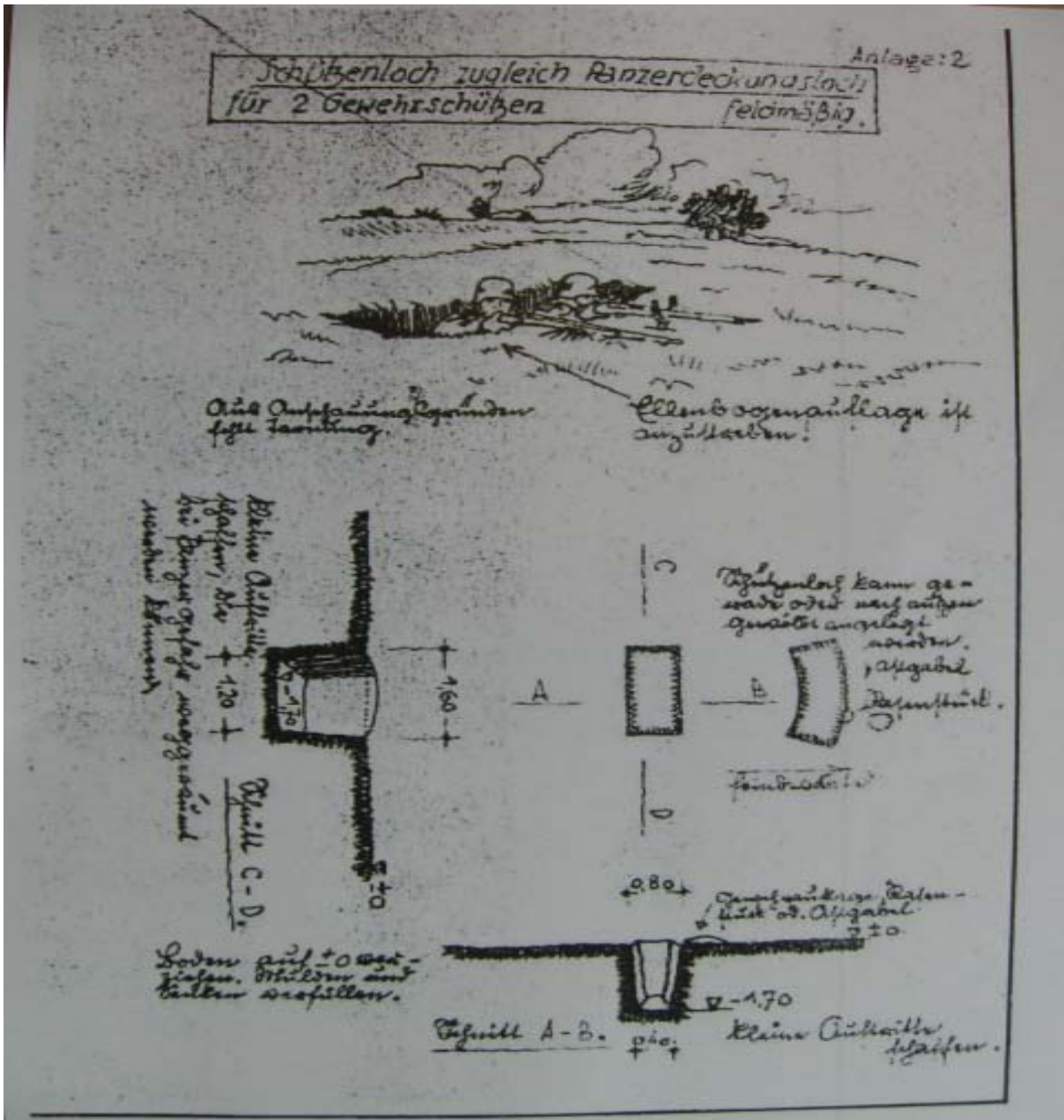

Afbeelding 7: coupe door de looppiegel (spoor 20).

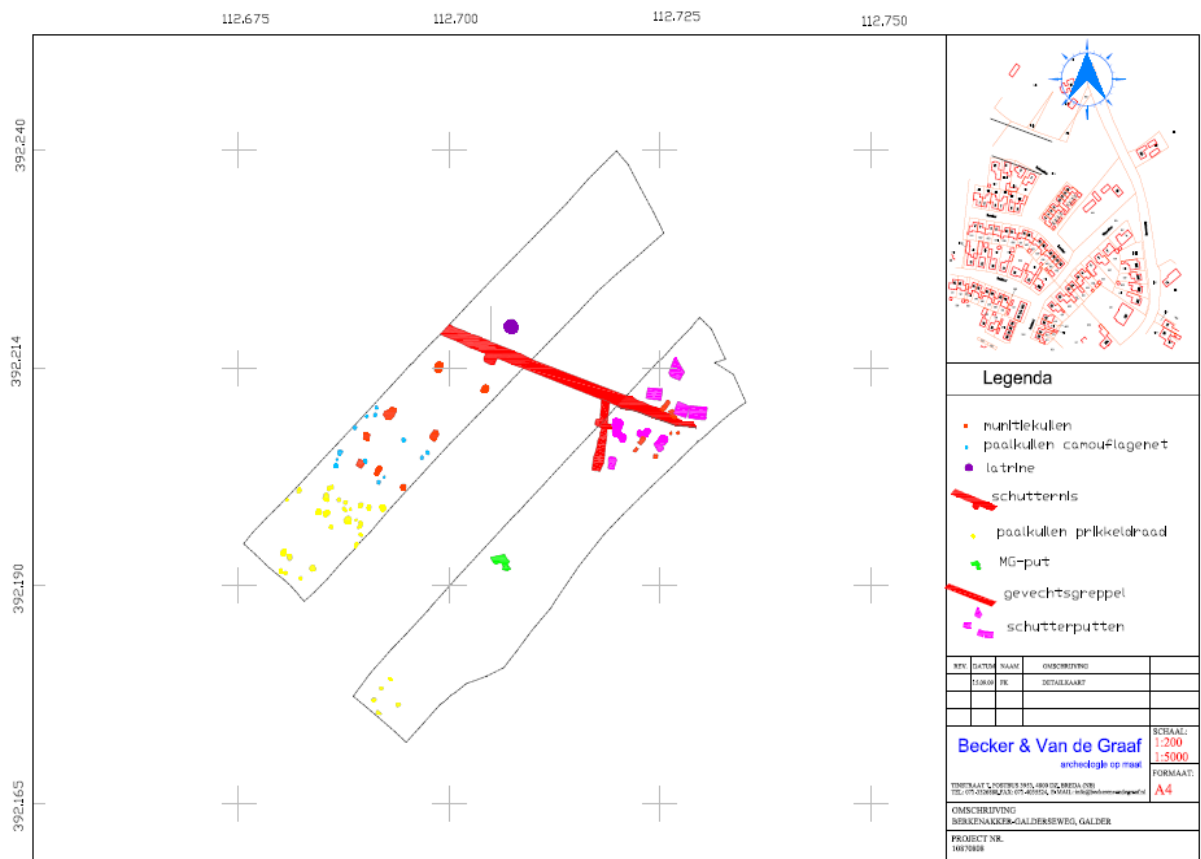

Afbeelding 8: coupe door de granaattrechter (spoor 18).

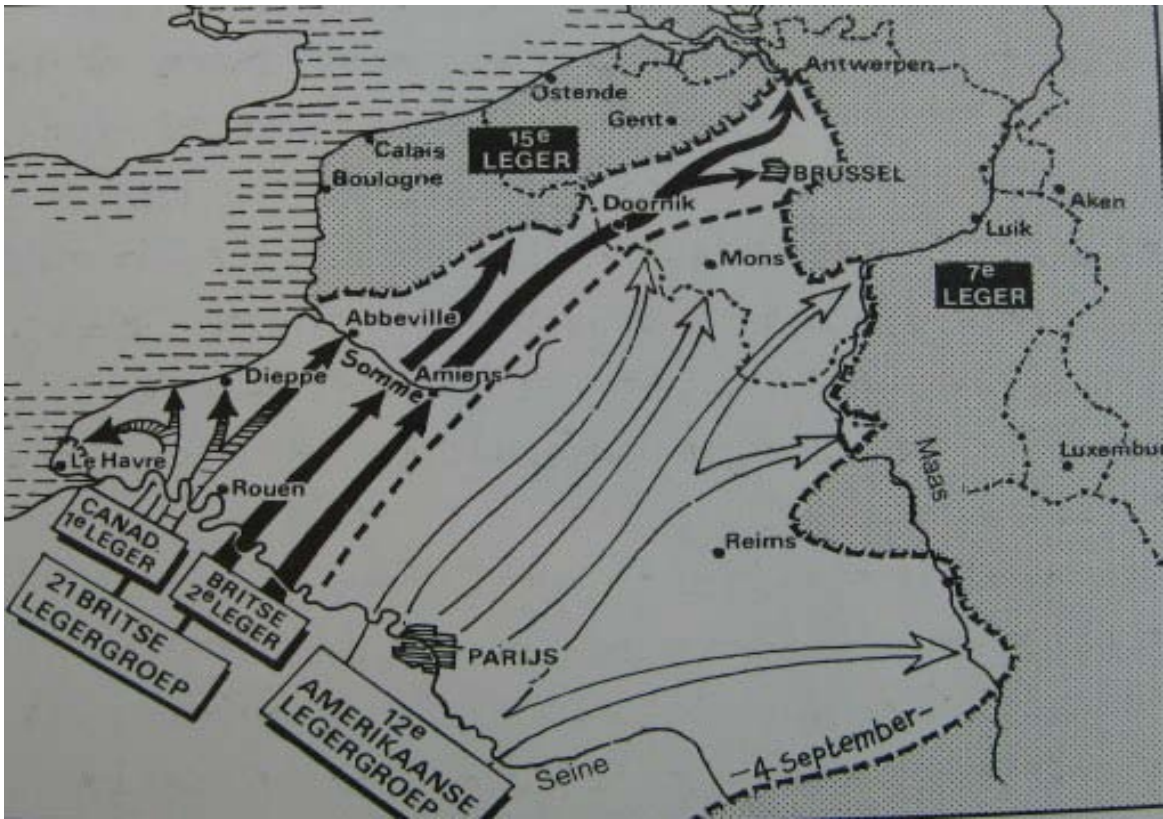
Afbeelding 9: Duitse handleiding voor de aanleg van een schuttersput (bron: Merkblatt, Anhang 2).

Afbeelding 10: Galder, allesporenkaart met legenda. De concentratie van schuttersputten in het noordoosten is duidelijk te zien.

Afbeelding 11: Galder, schuttersputten en greppel.

Afbeelding 12: situatie van het 15^e Duitse leger begin september 1944 (bron: Didden & Swarts, 1994, 216).

355/2

Fernschreibstelle *Gen. Kdr. 88. KK* *00.48.249*

Fernschreibername *402x11* *1592* *R. Gendard* *85/44 p.kdos*

Ungenommen **Aufgenommen** *30.9.* 19... **Datum:** *0020* **um:** *11.30* **von:** *Handwritten* **durch:** *Zage*

Befördert: *W=1* **Datum:** 19... **um:** *11.30* **an:** *Handwritten* **durch:** *Handwritten* **Rolle:** *Handwritten*

*Sofort
Bleef over-
leggen!*

Vermerke:

Fernschreiben

== -- KN -- HFUX FU 817 29/9 44 2350 ==

AN GEN KDO NOEM 88. A K ==

-- GEHEIM -- NACH EINGANG -- GEH KDOSACHE --

1.) IM ARMBEEBEREICH SIND FOLGENDE STELLUNGEN VORDRINGLICH IM GEGENSEITIGEN EINVERNEHMEN ZU ERKUNDE UND SOFORT UNTER RUECKSICHTSLOSER HERANZIEHUNG DER BEVOELKERUNG UND BETREIBUNG VON SCHANZZEUG AUSZUBAUEN (REIHENFOLGE = DRINGLICHKEIT):

A) BERENDRECHT - PUTTE - MUESTWEZEL - MEER - BAARLE NASSAU - HILVARENBEEK - HOOGHAGHORST. - B) RAEVELS - POPPEL - HILVARENBEEK. - C) BERGEN NN C) BERGEN OP ZOOM - ROOSENDAAL - ZEVENBERGEN - OOSTERHOUT - WILHELMINA - KANAL.

2.) FUER JEDE STELLUNG IST EIN OFFIZIER ZU BESTIMMEN, DER FUER ERKUNDUNG, MENSCHENERFASSUNG, GERAETEBESCHAFFUNG UND AUSBAU VERANTWORTLICH IST. - 3.) GEN KDOS UND 331. I D)

MELDEN ZUM 3/10 44 :- A) NAMEN DES VERANTWORTLICHEN OFFIZIEREN. - B) ZUSAETZLICH ERFORDERLICHES SCHANZZEUG. - C) 1. MELDUNG UEBER BEGINN UND STAND DER BAUARBEITEN GEN AOK

15 NOEM 1 A NR 9800/44 G K V 24/9 44 (NACH DEN EINZELNEN)

Nicht zu übermitteln:

Unterschrift des Aufgebers Fernsprech-Anschluß des Aufgebers

Afbeelding 13: bevel stellingen in Noord-Brabant aan te leggen van generaal von Zangen (bron: LXXXVIII Army Corps Ia Anlagen (KTB) July 2 to Dec 31, 1944).

S. No. 130/11

Entwurf

Ausbildungsvorschrift
für die Infanterie

can buy a CD with 600 DPI

Heft 11

Feldbefestigung der Infanterie

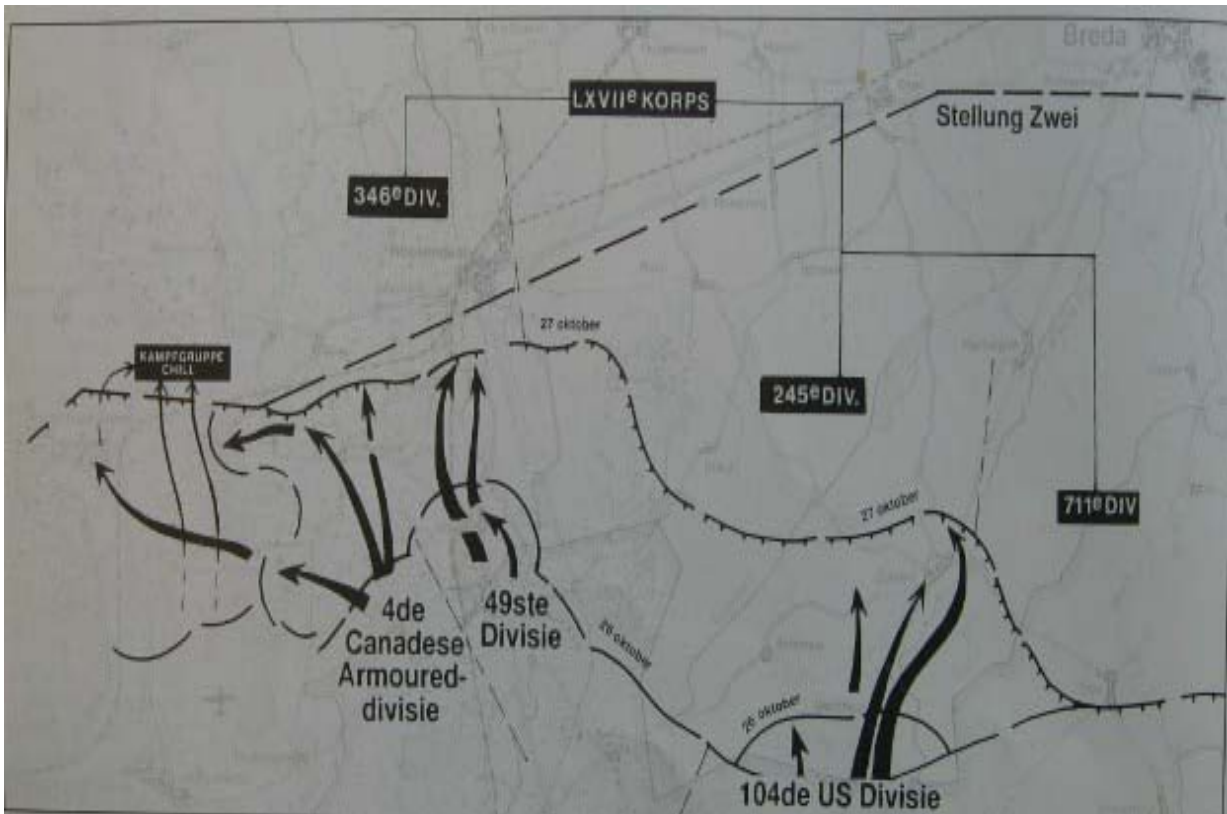
1940

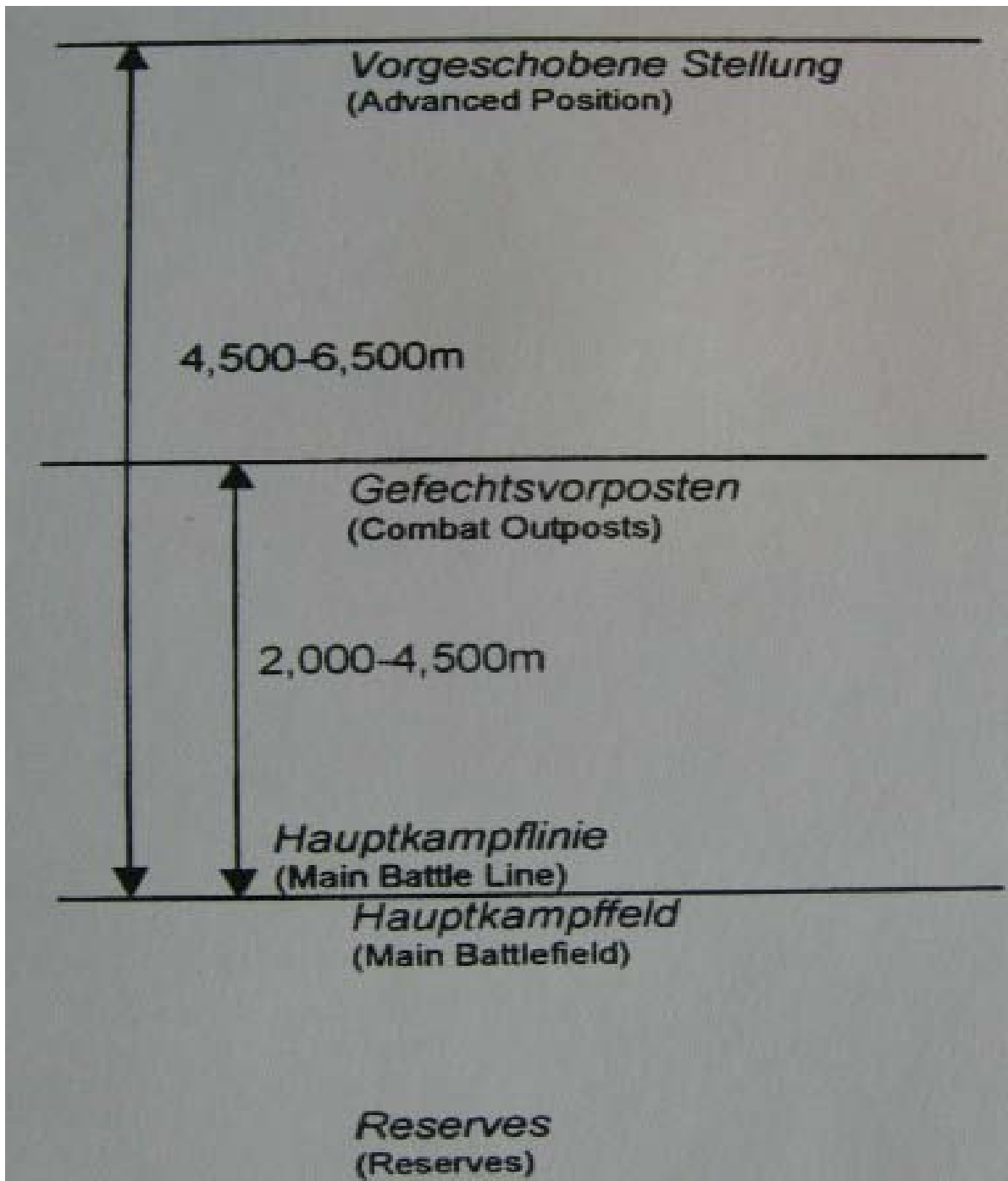
Verlag „Offene Worte“, Berlin W 35

Afbeelding 14: kapt van de Duitse veldhandleiding van 1940.

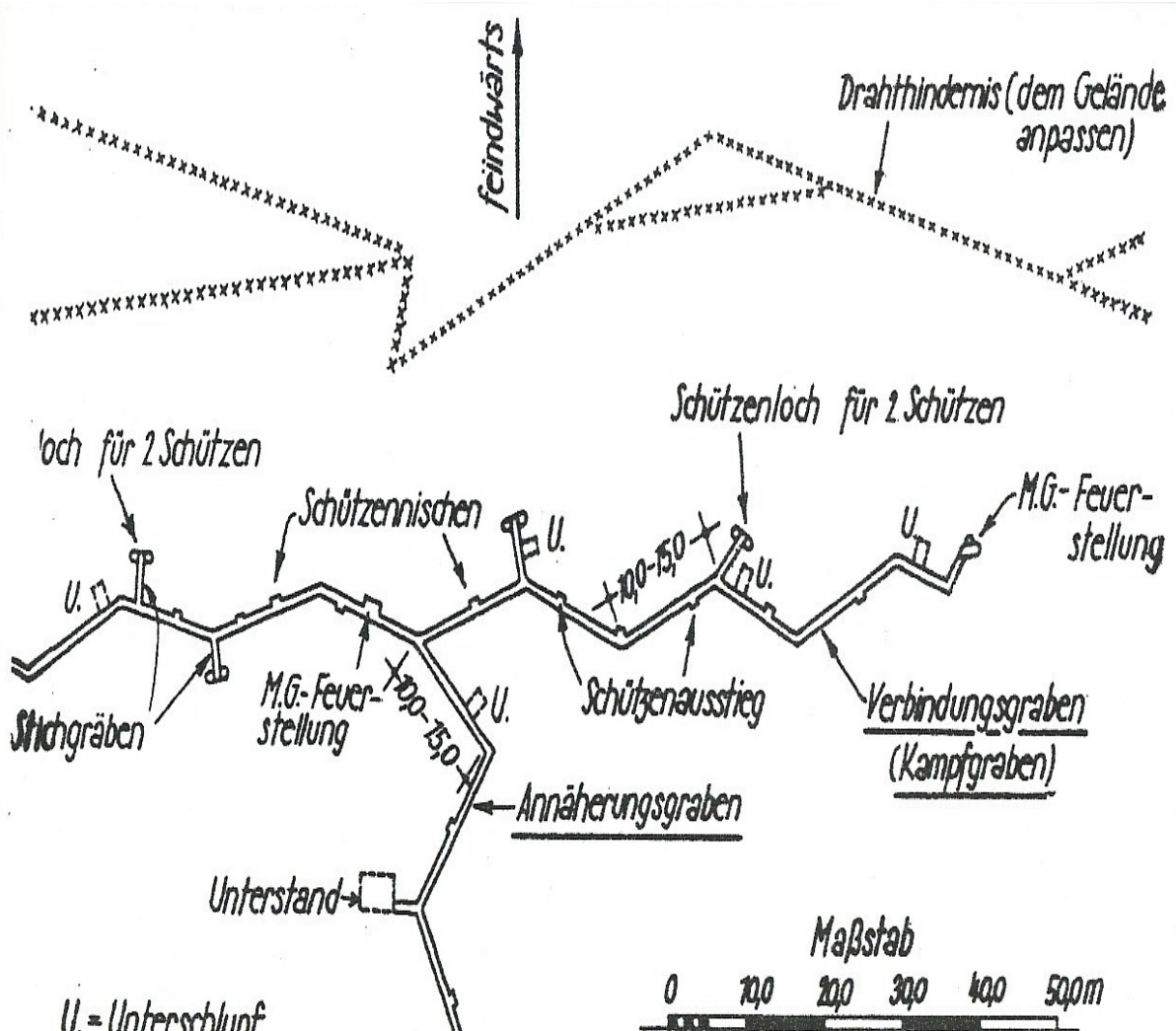

Afbeelding 15: situatie tussen Bergen op Zoom en Breda eind oktober 1944: geschematiseerde ligging van "Stellung Zwei" en posities van de Duitse en Geallieerde eenheden (bron Didden & Swarts 1994, 225).

Afbeelding 16: schema van het Duitse stellingstelsel. Opvallend is vooral de breedte van de linies. (bron: Rottman 2004, 6).

Afbeelding 17: schematisch overzicht van een Duitse stelling (bron: Rottman 2004, 4).

Afbeelding 18: Canadese stafkaart die 1945 in Heerle in een plas gevonden werd (bron: heemkundekring "De Vierschaer" Wouw).

1 Maandag

4 September 1944.

Begin op 't oom.

11 uur voormiddag

Op kantoor komen de eerste berichten binnen, dat het erg rumoerig wordt in de stad. Eetbaar worden door de Duitschers afgenomen. Wie z'n fiets niet snel wil afgeven, wordt eraf gelaagd. Paarden en wagens worden in het wilde weg gevorderd, tot zelfs bakkerijen en driewielers.

In Heerde hebben de daar liggende Duitschers opdracht ontvangen om op te trekken naar Puttersloot, om daar strijde te leveren tegen de oprukkende geallieerde troepen.

1 uur voormiddag:

Na het eten ga ik de stad eens in om mijn indrukken op te doen. Het is nog rumoerig; doch geen fiets is er nog op de straat te bezemen. Duitschers, in hun met bakken gecamoufleerde auto's rijden druk heen en weer, vooral de Putterslootstaat open af. Het doet me zelfs herinneren aan de laatste Franse auto's in Mei 1940, toen de Duitsers in aantocht waren. Hier was dezelfde zijpogheid.

Afbeelding 19: pagina uit het dagboek van Jan Pijs (bron: heemkundekring "De Vierschaer" Wouw).